

Kriminaalpreventsiooni võlu ja valu

Eduard Raska

Audentese Ülikooli õppejõud, õigusteaduse doktor

Kriminaalpreventsioon on kujuneva ühiskonnakorralduse ajal ajalooline paratamatus ja teatavas mõttes väljakutse, mida ei saa tagasi lükata.

Üheteistkümne iseseisvusaastaga on Eestis kuritegevus saja tuhande elaniku kohta aastas kasvanud 2033 kuriteost 4288 kuriteoni (Kuritegevus Eestis 1991–2001, 55). Pidades silmas näiteks tõsiasi, et esimesel iseseisvusperioodil (aastail 1918–1940) oli kuritegude arv Eestis vaadeldava kümnendiga võrreldes tunduvalt väiksem (keskmiselt 1250 registreeritud kuritegu saja tuhande inimese kohta aastas) ning see arv pigem kahanes kui kasvas, võiks arvata, et meil on aset leidnud midagi erakordset, midagi niisugust, mis on kutsunud esile kuritegevuse plahvatusliku kasvu. Säärane järelendus tundub olevat põhjendatud seda enam, et kommunistliku okupatsiooni aastakümneil registreeriti Eestis saja tuhande elaniku kohta vaevalt 200 kuritegu aastas (Raska 1997, 16–20).

Lähemal vaatlemisel selgub, et kirjeldatud kuritegevuse dünaamika on erandlik üksnes teatavas taustsüsteemis. Eesti riikliku iseseisvuse vägivaldne katkestamine NSV Liidu okupatsioonivägede sissemarsiga 1940. aastal tõi muu hulgas kaasa aastakümnetepikkuse eraldatuse Eesti ühiskonnale ajalooliselt omasest Euroopa kultuuriruumist. Range isolatsioon loomupärasest arengukeskkonnast ühelt poolt ning totalitaarse režiimi kehtestatud lauskontroll inimeste eluolu ja käitumise üle teiselt poolt surus igasuguse sotsiaalse aktiivsuse, sealhulgas kuritegevuse kindlatesse ning kitsastesse raamidesse. Ilmselt seetõttu oligi kuritegude arv uskumatult väike mitte ainult okupeeritud Eestis, vaid kõigis Ida-Euroopa nn sotsialismileeri riikides. Alles siis, kui kommunistlik totalitarism oli jõudnud agooniasse, muutus olukord kiiresti ka kuritegevuse vallas. Seni madalal püsinud kuritegude arv hakkas peadpöörivas tempos suurenema. Vahetult enne Eesti taasiseseisvumist (1980–1990) kuritegevus peaaegu kuuekordistus, kasvades aastas saja tuhande elaniku kohta 200 kuriteost 1200 kuriteoni.

Mõistmaks paremini totalitaarse režiimi peegeldusi kuritegevuses, on kasulik uurida kuritegevuse dünaamikat Lääne-Euroopa demokraatlikes riikides. Vastav statistika näitab, et pärast Teist maailmasõda on kuritegevus Lääne-Euroopas kasvanud keskmiselt 1500 kuriteost saja tuhande inimese kohta 1950. aastal 7000–8000 kuriteoni 1990. aastal (Heidensohn, Farrell 1993, 28). Olgu siinkohal öeldud, et 19. sajandi lõpust kuni 1950. aastateni kasvas kuritegevus ka Euroopa riikides, saavutades eri hinnanguil juurdekasvu kogumahuks 300–500 protsenti. Kokkuvõetult on 20. sajandil Euroopa demokraatlikes riikides kuritegude arv kümne aastaga kahekordistunud.

Tagasi õigetele rööbastele

Nagu eespool öeldud, on kuritegevuse sama kasvutempo iseloomulik ka taasiseseisvunud Eestile. Eesti kuritegevuse dünaamika iseärasusi käsitledes näib olevat õigem rääkida pigem tagasipöördumisest normaalse arengu rööbastele kui käsitada siin toimunut ja toimuvat raskesti seletatava ekstreemsusena. Kui üldse, siis oli ekstreemne Eesti kuritegevuse dünaamikas okupatsiooniperioodi madalseis. Nii omariikluse 1920.–1930. aastail kui ka taasiseseisvunud Eestis näeme kuritegevuse arengus laiemalt Euroopa kultuuriruumile eriomaseid suundumusi.

See asjaolu on ühelt poolt meeldiv, sest kõneleb meie ühiskonna tegelikust vabanemisest kommunistliku totalitarismi painest, teisalt aga tekitab muret, sest lubab prognoosida jätkuvat kuritegevuse kasvu mitte ainult lähiaastail, vaid aastakümnete jooksul. Tõepoolest, kui veel mõni aasta tagasi taasiseseisvumise eufoorias arvasime ja uskusime, et kuritegevuse tõusulaine on tingitud üleminekuaja kasvuraskustest ja möödub seetõttu suhteliselt kiiresti, siis praegu Euroopa Liidu lävepakul seistes ning sealse kuritegevuse aastakümnetepikkust kasvu nähes pole niisuguseks optimismiks enam alust. Küll aga tuleb valmistuda aasta-aastalt kasvava kuritegude hulga käitlemiseks ühiskonnale käepäraste, kuid samal ajal humanistlikke põhimõtteid väärtustavale õigusriigile sobilike vahenditega. See tähendab just seda, millega viimased kümnendid on pidanud tegelema peaaegu kõik Euroopa heaoluriigid.

Juba mõnda aega on arenenud Euroopas mõistetud, et traditsiooniline (politseiline) kuritegevuse kontroll on oma võimalused ammendanud. Kuritegevuse tõkestamise vaatevinklist on osutunud väheviljakaks ka kontrollmehhanismide moderniseerimine politseitöö reformimise ning ajakohastamise teel. Pakkumaks põhimõttelist alternatiivi varem tõhusalt toimunud, kuid nüüdseks hambutuks muutunud kuritegevuse kontrollmehhanismidele, hakati 1960. aastail rääkima kriminaalpreventsioonist kui uuest suundumusest kriminaalpoliitikas, kui süsteemist, mis riigi institutsioonide ja elanikkonna omaalgatuslike organisatsioonide ühistegevuse jõul piltlikult öeldes lõikab läbi kuritegevuse juured. Küllap on tänaseks kõigis Euroopa riikides loodud kriminaalpreventsiooni toimimiseks vajalik õiguslik alus ja arendatud välja vastav infrastruktuur, mis hõlmab tavaliselt riiklikke, kohaliku omavalitsuse ja elanikkonna omaalgatuslikke institutsioone.

Moodsa ühiskonna kuritegevus

Eesti üritab astuda Euroopaga ühte jalga. Taasiseseisvunud riigi algusaastail suhteliselt tagasihoidlikus analüütilises ja nõustavas rollis käivitatud preventsiionitöö on kujunemas kriminaalpoliitika keskseks koostisosaks, isegi sedavõrd keskseks, et kriminaalpoliitika arvatakse ammenduvat kuritegude ennetamise eritasandiliste meetmete kompleksis. Vähemalt osutavad niisugusele võimalusele eelmise Riigikogu menetluses olnud kriminaalpoliitika arengusuunad aastani 2010, mis kinnitavad sõnaselgelt, et kriminaalpoliitika on "eesmärgistatud tegevus, mille sisuks on kõigi ühiskonna käsutuses olevate vahendite koordineeritud kasutamine, mis võimaldavad takistada süütegude levikut, vähendada nende raskust ja toimepanemise võimalusi ning nendega tekitatavat kahju, samuti mõjutada potentsiaalseid õiguserikkujaid ja üldsust ning suurendada turvalisust ühiskonnas". Sääraselt defineeritud kriminaalpoliitika teostamiseks nähakse ette konkreetsed

vahendid – esmane, teisene ja kolmandane preventatsioon ning kogukonnakeskne ennetustöö (vt http://www.just.ee./oldjust/krim/krimpol_2010.htm).

Et tegemist oli eelnõuga, mida Riigikogu ei jõudnud arutada, pole praegu mõistlik süüvida selle üksikasjadesse. Küll aga ei saa vaikida tõsiasi, et eelnõu koostajad asetasiid raskuspunkti teguritele ja tegevustele, mille vähene tulemuslikkus kuritegevuse mõjutamisel on preventsoonitöö maailmapraktikas juba ammu selgeks saanud (Sherman, Gottfredson jt 1998).

Ettevaatlikuks vaadeldava eelnõu sisu ja taotluse suhtes teeb asjaolu, et eelnõu koostajaile näib kriminaalpoliitika ning selle raames preventiooni objektiks olevat individid ja kuritegu, mitte ühiskond ja kuritegevus kui sotsiaalne (ühiskondlik) protsess. Räägitakse süütegude, mitte kuritegevuse ennetamisest, samuti investeringutest inimestesse ja selle kaudu ühiskonda.

Teatavasti on poliitika üldse, sealhulgas muidugi ka kriminaalpoliitika, taotluslikult ühiskonna (riigi) asjade korraldamine ja alles selle kaudu suunatud inimes(t)e individuaalsete probleemide lahendamisele. Sama kehtib ka poliitika teostamise vahendite (antud juhul kriminaalpreventiooni) kohta.

Mis puutub süütegude ennetamisse, siis niivõrd, kuivõrd süüteo näol on tegemist tõenäosusliku ehk juhusliku (üksik)sündmusega, pole selle ennetamise ülesande püstitamine korrektne ei teoreetiliselt ega praktiliselt. Küll oleks aga teoreetiliselt mõeldav ning praktiliselt lahendatav ülesanne ära hoida kuritegevuse kui ühiskonna toimimisega seaduspäraselt seotud protsessi teatav areng, niivõrd kui mõistetakse nende olemust ja kujunemise asjaolusid. Asjade ja suhete pööramine jalgadelt pea peale arengustrateegilise tähtsusega riikliku dokumendi puhul ajendab paratamatult küsima, kas dokumendi koostajad on ikka vaevunud süüvima käsitletavate nähtuste ning neid peegeldavate mõistete sisusse.

Küsitav on dokumendi koostajate taotlus siduda kuritegeliku käitumise tõenäosus üksnes nn marginaalsete isikutega, eriti alkohoolikute, narkomaanide ja teiste asotsiaalsete tegelastega. Siit jääb mulje, et kuritegevus arvatakse ammenduvat sedalaadi kontingendile iseloomulike üldkriminaalsete ehk traditsiooniliste kuritegude hulgas. Aga kuhu jäävad sel juhul moodsa ühiskonna uued, mittetraditsioonilised kuritegevuse liigid nagu "valgekraede" kuritegevus, korruptiivne kuritegevus, organiseeritud kuritegevus ehk kriminaalne ettevõtetus, arvutikuritegevus jms?

Muidugi pole välistatud, et vaadeldava dokumendi koostajate arvates ei vääri nimetatud uued kuritegevuse liigid mingil põhjusel tõsisemat tähelepanu. Või arvatakse, et neist lähtuv oht ühiskonnale on tühine? Või leitakse, et nende osatähtsus kuritegude hulgas on kaduvväike ning kriminaalpoliitiliste abinõude kavandamisel võib neist põhjendatult mööda vaadata? Võib-olla peetakse neid kuritegevuse vormideks, mis ei allugi preventioonile?

Antud juhul pole meie asi mõistatada, mida silmas peeti. Vajalikum on juhtida tähelepanu asjaolule, et moodsa ühiskonna kuritegevuses tõusevad järjest jõulisemalt esiplaanile just

uued, mittetraditsioonilised vormid (Garland, Sparks 2000, 1–22). Sellepärast on ilmselgelt lubamatu ka preventsoonitöös neid ignoreerida. Eriti siis, kui väljaspool preventiooni muid kriminaalpoliitika meetmeid ja tegevusvõimalusi ei nähtagi.

Mis on kuritegevus?

Osutades dokumendi koostajate mõningaile näpuvigadele, peab kohe ütleva, et nemad pole esimesed ega ilmselt ka viimased, kes on kriminaalpreventiooni problemaatika käsitlemisel lasknud end eksitada kuritegevuse pealispindsetest ilmingutest, olemuse asemel kinni haaranud nähtumusest ning seetõttu sattunud iseenda kujutluspiltide ja soovunelmate meelevalda. Nähtavasti ma ei eksi, kui ütlen, et kriminaalpreventiooni senine teadaolev nullilähedase efektiivsusega praktika kõneleb ennekõike sellest, et vastavate tegevusprogrammide aluseks on võetud kujutus kuritegevusest ja selle liikumapanevatest jõududest, mitte aga kuritegevus särasena, nagu ta ühe sotsiaalse protsessina eksisteerib. See on suuresti tingitud asjaolust, et kriminoloogia ei ole suutnud anda kriminaalpreventiooni praktikale selget teoreetilist kuritegevuse olemuse käsitlust.

Tõepoolest, kriminoloogid on üksmeelel selles, et kuritegevus on sotsiaalne nähtus, kuid pole samal ajal jõudnud kokkuleppele määratluse sotsiaalses sisus. Osa kriminoloogidest on seisukohal, et tegemist on kuritegevuse kvantitatiivse karakteristikuga, iseloomustamaks nähtuse massilisust. Kui nii, siis tulekski tunnustada, et kvalitatiivselt, tegelikkuse iseseisva nähtusena on määratletav üksnes kuritegu, kuritegevus on aga mõisteline abstraktsioon, mis tähistab (suurt) hulka kuritegusid. Kriminoloogia kui teaduse kujunemisloos algusperioodil peeti mõnikord vajalikuks rõhutada kuritegevuse sotsiaalset kvaliteeti, eristamaks sellega kuritegevust looduslikest nähtustest ja protsessidest. Juriidilise tausta ja mõttelaadiga kriminoloogid kalduvad uskuma, et sotsiaalsus on kuritegevuse vormiline tunnus, kuivõrd formaaljuriidiliste hinnangutega, s.o sotsiaal-õigusliku protseduuri kaudu, defineeritakse kuritegu ja raamistatakse kuritegude hulk ehk kuritegevus.

Alles päris viimasel ajal, seoses ühiskonna ja sotsiaalsete protsesside süsteemteoreetilise käsitlusviisi levikuga, on ennekõike sotsioloogid, aga ka paljud kriminoloogid hakanud mõistma, et sotsiaalsus kuritegevuse karakteristikuna pole hoopiski mitte vormiline ega pelgalt statistiline tunnus. Järjest enam poolehoidjaid leiab seisukoht, mille järgi kuritegevus on ennekõike sotsiaalne nähtus ja peamiselt selles mõttes, et ta on orgaaniliselt seotud ühiskonna kui süsteemi toimimisega, tekib selle süsteemi kontekstis, näitab talle eriomasel viisil süsteemi seisundit, dünaamikat ja kvaliteeti ning eristub nimelt sellega põhimõtteliselt (kvalitatiivselt) kuritegude mehaanilisest kogumist. Paraku jääb ikkagi vastuseta küsimus, mida kuritegevus kui nähtus näitab, missugustest ühiskonna seisunditest, arengust või kvaliteetidest ta signaliseerib.

Leidmaks sellele küsimusele vastust on kõigepealt mõistlik uurida, miks üldse on saanud võimalikuks kriminoloogide eksirännakud kuritegevuse sotsiaalse probleemi käsitlemisel. Et antud küsimuse kõigekülgne analüüs kallutaks meid liialt kõrvale käesoleva arutelu põhiteemast, piirdugem põhilise metodoloogilise lapsuse esiletoomisega, mis mõnikord sõnaselgelt, sagedamini siiski varjatult sisaldub enamikus kuritegevust käsitlevates töedes.

Jutt on kuritegevuse kui nähtuse asetamisest väljapoole nn normaalset olemist, mis sisuliselt tähendab, et kuritegevust nähakse ning käsitatakse mitte sotsiaalse, vaid pigem antisotsiaalse ehk sotsiaalsele vastanduva nähtusena. Koos sellega omistatakse kuritegevusele teispoelse, tavalisele ühiskonnaelule vastanduva fenomeni funktsioonid, mille raames ta vaenuliku destruktiivse jõuna ründab normaalseid protsesse ja kooslusi. Kuna tegemist arvatakse olevat antisotsiaalse ehk normaalsele sotsiaalsele olemisele vastanduva nähtusega, usutakse ka, et seda esile kutsuvad tegurid (tingimused, põhjused jne) peavad olema sama kvaliteediga ehk antisotsiaalsed.

Just sedalaadi tegurite otsimisele ongi pühendunud enamik kuritegevuse teoreetilisi ja empiirilisi käsitlusi. Et seejuures keskendutakse valdavalt indiviidile, tema konkreetsele elukeskkonnale (pere, sõprus, jmt) ja neid iseloomustavate (eeldavalt paheliste, ühiskonnastaste) asjaolude seostele kuriteoga, on ilmselt seletatav empiirilise käepärasusega, samuti sellega, et indiviidi ja mikrokeskkonna tasandil nähtuste puhul on nii ratsionaalselt kui ka emotsionaalselt vastuvõetavam neilt eeldada või neile omistada ühiskonna vaenulikkust. Samal ajal on ühiskondliku olemise kõrgemate organisatsiooniliste tasandite puhul väga raske isegi mõtteliselt kujutada vastava kvaliteedi olemasolu.

Kuritegevus kui ühiskonna eluavaldu

Lausa silmanähtav on see, et kriminaalsust (kuritegelikkust) iseeneses, normaalse sotsiaalse olemise kvalitatiivse antipoodina pole olemas ega saagi olla. Ja tõesti ei ole mitte ükski inimene, tegu ega olemise viis kuritegelik väljaspool vastavat (kriminaal)õiguslikku hinnangut ega sellest sõltumata. Viimane omakorda kasvab (täpsemalt: peaks kasvama!) välja teatavast üldisemast laadi aksioloogilis-normatiivsest süsteemist, mis teatavasti reflekteerib kultuuri süvakihistusse kuuluvaid (sotsiaalseid) tähendusi nende ajalooliselt kujunenud ning arenevas kontinuumis. Kuna normatiivsus on kultuuri sügavalt olemuslik, et mitte öelda eksistentsiaalne vorm, tuleb asuda seisukohale, et selle vormi kontekstis defineeritav (määratletav) hälbimus, sealhulgas kriminaalselt karistatav hälbimus (kuritegu), on samuti kultuuri, inimese ühiskondliku olemise eriomane peegeldus ehk vaieldamatult sotsiaalne nähtus.

Tegemist on normatiivse määratlusega, mitte asjaga, seepärast pole sisuliselt õige küsida, mis on kuritegu ja kuritegevus. Metodoloogiliselt korrektne oleks näha probleemi hoopis selles, miks üldse on peetud vajalikuks tunnistada teatavad teod kuritegudeks, missugustest kaalutlustest ja eesmärkidest lähtudes on ühiskond (riik) kuriteoks tunnistamisel, laiemalt kriminaalpoliitika kujundamisel juhindunud. Niisugune küsimuse asetamine on põhjendatud seda enam, et kaugelki mitte alati ei peeta kriminaalpoliitika kujundamisel ja kuriteoks tunnistamisel silmas ühiskonna enda olemusse kätkevad olemise ja toimimise seaduspärasusi ning neid kehtastavaid objektiivseid norme, mida siinkohal nimetaksime antud sotsiaalse süsteemi kontekstis õige ehk adekvaatse olemise algoritmideks. Enamasti seatakse esiplaanile subjektiivsed hetkehuvid ja eesmärgid. Nii võib näiteks juhtuda, et ühiskonnaliikmete kohanemist muutunud tingimustega püütakse subjektiivse regulatsiooni ning karistusahvardusega tõkestada. Samuti on võimalik, et kriminaalseaduse abil püütakse

lämmatada ühiskondliku olemise vastuolusid, majanduslikku, sotsiaalset vms lahendust nõudvaid probleeme.

Ekki ajaloolise protsessi vääramatu jõud sedalaadi puhtsubjektiivselt aluselt lähtuvad regulatsiooninormid varem või hiljem kõrvale heidab, tuleb enne seda nende eest maksta ränka hinda vohava kuritegevuse või muu hälbimuse (alkoholism, narkomaania, suitsiid jne) näol. Seevastu regulatsioonid, mis peavad silmas ühiskonna olemise ja toimimise seaduspärasusi ning juhinduvad neist, aitavad inimestel kohaneda sotsiaalse terviku objektiivsete tingimustega ehk piltlikult öeldes, aitavad neil siseneda isereguleeruva ühiskonna toimimise ajaloolisse protsessi. Kui subjektiivsed regulatsioonid kujundatakse ühiskonna eneseregulatsiooni objektiivsete tingimuste mõistmise pinnalt, saab ühiskonnas mitmesuguseid destruktsioone, näiteks sotsiaalse sidususe vähenemist, ära hoida või ületada. Vahetult käitumuslikus plaanis tähendab tasakaal ja harmoonia inimlike ambitsioonide ning ühiskondliku olemise objektiivsete tingimuste vahel hälbimuse vähenemist kõigis selle avaldumisvormides.

Eelöeldu pinnalt saame konstateerida, et nii olemuslikult kui ka konkreetsete empiiriliste karakteristikute vaatevinklist seondub kuritegevus otseselt ühiskonna (objektiivse) eneseregulatsiooni ja inimeste sotsiaalse olemise (subjektiivse) regulatsiooni protsessidega nende vastastikusel seoses. Selles mõttes on kuritegevus ühiskonna kui sotsiaalse süsteemi avaldus, mille intensiivsus ja muutumine ei sõltu mitte üksikindiviidide käitumuslikest otsustest ega neid tingivaist olukorrast lähtuvaist keskkonnategureist, vaid nimelt vaadeldava süsteemi ehituse ja toimimise iseärasusest.

Kuna antud juhul vaatleme sotsiaalset süsteemi – ühiskonda – regulatiivsete protsesside vaatevinklist, pakuvad peamist huvi need ühiskonna iseärasused, mis kogemuslikult või teatava teoreetilise eeldusena võiksid neid protsesse mõjustada.

Riigist mööda

Siirdeühiskonna ajalooline kogemus lubab öelda, et mitmed kuritegevuse jooned (intensiivsus, kasvutempo, struktuurimuutused jne) on seotud ühiskonnaelu organisatsioonilise korraldusega. Siirdeühiskonnale iseloomulik vana organisatsioonilise korralduse kiire asendumine uuega toob harilikult kaasa suuri muutusi inimeste käitumises, sealhulgas kriminaalses aktiivsuses. Määramatus, sotsiaalne ja majanduslik ebakindlus, teadmatus homse päeva suhtes, kuid samal ajal vanast lahtiütlemise euforia sünnitab ühelt poolt kaitsereaktsioonile põhinevat agressiivsust, teisalt vallandab seni kontrolli all olnud ambitsioonid, näiteks võimuiha, omamiskire jms kõigis nende vormides. Paljudele tähendab siirdeühiskonna kaootiline struktuur sotsiaalsete pidepunktide täielikku kaotamist. Neist saavad (ühiskonna) heidikud, vaevalisele vegeteerimisele määratute mass (Raska 2002, 129 jj).

Olemuslikku seost kuritegevuse ja ühiskonna organisatsioonilise korralduse vahel näeme ka igati normaalse ühiskondliku arengu puhul, kuid seda üksnes pikemas ajaloolises tagasivaates. Euroopa kultuuriruumis on inimeste sotsiaalse kooselu organisatsiooniline

korraldus läbinud teatavasti mitu arenguetappi, alates lõdvalt sidestatud kaootilisest struktuurist varafeodaalse killustatuse perioodil enne tsentraliseeritud riikluse tekkimist ja lõpetades tänapäevase korrastatud, kuid ometi desintegratsioonile, korrastatuse vähenemisele kalduva struktuuriga. Nimetatud kahe arenguetapi vahele jääb pikk ajalooline periood, mil (organisatsioonilisest) kaosest sai kõigepealt seisuste hierarhiale rajatud monarhia, veidi hiljem ülimusliku riigi idee tuginev korrastatud riiklik struktuur, kus iga kihi (seisuse), rühma ja indiviidi asend ning vabadusaste oli suhteliselt täpselt piiritletud ja vastavate regulatsioonide abil formaliseeritud.

Iseloomustades kuritegevuse kasvu tagamaid Lääne kultuuriruumi riikides pärast II maailmasõda, tuleb kahtlemata osutada siin juba 19. sajandi lõpus alanud ning eriti viimaseil aastakümneil õige hoo sisse saanud muutuste protsessile ühiskonna organisatsioonilises korralduses. See on protsess, kus (totaalne) riik tõrjutakse tema seniselt ainuobjekti aujärjelt sootuks tagasihoidlikumasse, inimese ühiskondlikku olemist teenindavasse rolli. Eesmärgist iseeneses muutub riik vahendiks inimese kui ülimusliku väärtuse ja kõrgeima eesmärgi teenimisel. Seni riigile kuulunud funktsioonid ja pädevus lähevad järjest suuremal määral üle uuel organisatsioonilisel alusel kujunevale inimesekesksele kodanikuühiskonnale.

Inimesekeskse ühiskonnakorralduse ja kodanikkonna demokraatliku omavalitsuse kujunemist soosib ilmselgelt tehnoloogiline progress ning globaliseerumine. Uued kommunikatsioonitehnoloogiad avavad inimestele seniolematuid perspektiive vahenditaks suhtlemiseks, isiklike ja ettevõtlustoimingute tegemiseks peaaegu kogu maailmas. Riike ja rahvaid eraldavad halduspiirid on minetamas senist tähendust või isegi muutumas arengut takistavaks teguriks. Valdav osa sellest, mida inimesed said varem teha üksnes vastavate riigi institutsioonide kaudu, abil või loal, on nüüd tehtavad riigist mööda minnes.

Esimesel pilgul väga inimsõbralikud ühiskonnakorralduse muutused on toonud kaasa ebameeldivaid kõrvalnähtusi. Riikluse väljatõrjumine on vähemalt esialgu tekitanud ühiskonnas teatava organisatsioonilise ja regulatiivse kaose. Kujuneva kodanikuühiskonna struktuur ei ole veel sedavõrd selgepiiriline ja stabiilne, et asendada regulatiivses plaanis ühiskonna riikliku korralduse sajanditega kujundatud ja viimistletud organisatsiooni. Sellega seoses on hakatud rääkima ühiskonna sidususe nõrgenemisest. Ja tõesti, formaalse, kuid seda enam püsikindla riikliku struktuuri hajumine on muutnud ähmaseks või olematuks inimeste sotsiaalse kooselu eri komponentide ning (organisatsiooniliste) tasandite vahelised seosed. Varem üsna täpselt piiritletud ning juba sellega reguleeritud tegevusruum tundub täna olevat juhuse mängumaa, kus valitseb tugevama voli (Fukuyama 2001).

Konkreetsete inimeste ja rühmade jaoks tähendavad niisugused struktuursed muutused identiteedi ning käitumuslike piirangute hägustumist. Varem selged pidepunktid ja kriteeriumid, mis määrasid iseenda seisundit teiste suhtes, samuti teiste võimalikke ootusi ja reaktsioone, on kas osaliselt või täielikult kadunud. Selle tulemuseks on nii ühiskonna eneseregulatsiooni võime kui ka subjektiivsete regulatsioonide efektiivsuse kahanemine. Nagu süsteemi eneseregulatsioon lähtub teatavast organisatsioonilisest alusest ja sõltub selle iseloomust, on ka subjektiivsed regulatsioonid mõeldavad üksnes organisatsiooniliselt

korrastatud keskkonnas. Mida suurem on korrastatuse aste, seda efektiivsem on regulatsioon ja vastupidi (Wheatley 2002).

Sotsiaalne taust

Juba põgus pilguheit kuritegevuse sotsiaalse tausta varjatud protsessidele lubab küsimust kriminaalpreventsioonist ehk kuritegevuse ennetamisest käsitada tunduvalt eesmärgikindlamalt ja ühtlasi sotsiaalselt adekvaatsemalt, kui see on tavaliselt kombeks või nagu seda tehakse eespool nimetatud Riigikogu otsuse eelnõus. Olgu siinkohal öeldud, et valdav osa abinõudest, mida kuritegevuse ärahoidmiseks (kuid pigem siiski tõkestamiseks) kõrvuti traditsioonilise politseilise kontrolliga või selle täienduseks võetakse, pole sisuliselt ennetuslikud, kuritegevuse võimalust elimineerivad, vaid suunatud tagajärjele, mis antud juhul tähendab konkreetsete kuritegude toimepanemise võimaluste piiramist. Selle nimel püütakse laiendada formaalse kontrolli haaret (nt naabruskonna valve vormis), pannakse võimalikele ründeobjektidele (hoonetele, autodele vms) täiendavaid kaitsevahendeid (turvalukke ja -seadmeid, valgustust, valvekaameraid jms), otsitakse ja püütakse rakendada muid võimalikku ründajat heidutavaid abinõusid. Laiemas sotsiaalses plaanis nähakse mõnikord ette "süütegusid põhjustavate faktorite mõjustamist sotsiaal-, haridus-, noorsoo-, kultuuri-, majandus-, liiklus- jms poliitika kaudu, eesmärgiga luua vajalikud eeldused ja optimaalsed tingimused kõigi ühiskonnaliikmete sotsialiseerimiseks vastavalt ühiskonnas püstitatud eesmärkidele", jättes samal ajal täpsustamata, mida konkreetselt taotletakse või mida tähendavad näiteks "sotsialiseerimise ... optimaalsed tingimused" (http://www.just.ee/oldjust/krim/krimpol_2010.htm).

Sedalaadi arusaamine kuritegevusest, seda põhjustavatest teguritest ning nende tõkestamise võimalustest näitabki, et põhimõtteliselt uue (kriminaalpoliitilise) lähenemisena väljakuulutatud kriminaalpreventsioon on üksnes mõneti uude kuube rüütatud ja varasemast veidi laiemale alusele viidud vana traditsiooniline kriminaalse käitumise kontroll. Kuid traditsiooniliste kontrollabinõude rakendamine uues mittetraditsioonilises ühiskondlikus olustikus on juba ette määratud läbikukkumisele, nagu kinnitab väga ühemõtteliselt ka kriminaalpreventsiooni senine praktika.

Kuritegevuse olemuslik seos ühiskonna organisatsioonilise struktuuriga lubab öelda, et preventsiooni võimalikkus ning efektiivsus sõltub mitte niivõrd formaalsete, inimeste ja sotsiaalsete kihtide kriminaalset aktiivsust väliselt pärssivate meetmete iseloomust, kuivõrd ühiskonna organisatsioonilise struktuuri laadist ning korrastuse määrast. Sellest teadmisest on lihtne tuletada kriminaalpreventsiooni kaasaega sobiv strateegia. Kõige lühemalt öelduna on selleks sotsiaalse ühiselu organisatsiooniline korrastamine kõigil tasanditel, alates inimeste vahetust elukeskkonnast ja lõpetades makrotasandi struktuuridega. Seda strateegiat põhistab vajadus toetada ning võimalust mööda kiirendada inimesekeskse kodanikuühiskonna organisatsiooniliste aluste ja regulatiivsete struktuuride kujunemist.

Sotsiaalse süsteemi organisatsioonilis-struktuurne teisenemine on kahtlemata objektiivne protsess, mille raames inimese ühiskondliku olemise vorm kohaneb muutunud sisuga. Seda protsessi ei saa peatada, tagasi pöörata ega ilmselt mitte ka arvestataval määral juhtida. Küll

aga on põhimõtteliselt võimalik ette näha ja kompenseerida (või neutraliseerida) vaadeldava protsessi destruktiivseid väljundeid inimeste igapäevasesse elutegevusse. Seda muidugi tingimusel, et vaevutakse uurima, mis tegelikult toimub ja missuguseid ohtusid toimuv endas kannab.

Kriminaalpreventsiooni paratamatus

Indiviidi positsioonilt vaadates nähakse ühiskonda ruumina, teatava kvaliteediga elukeskkonnana. Ehkki seosed inimese ja (sotsiaalse) ruumi vahel on lõpmatult mitmekesised ja keerulised, saame antud juhul, s.o kriminaalpreventsiooni probleematika kontekstis, esile tõsta kaht olulist aspekti: esiteks inimese ruumilise identiteedi, ja teiseks vaadeldava identiteediruumi integratsiooni määra.

Inimese ruumilisest identiteedist rääkides peame silmas tema subjektiivset enesemääramist ühiskonna teatava ruumilis-territoriaalse allsüsteemi kaudu. Ruumilist identiteeti markeerib määratlus minu (kodu, asum, linnaosa, linn jne). Mida konkreetsemalt ja intensiivsemalt seostab inimene end mingi ühiskonna allsüsteemiga, seda tugevam on tema ruumiline identiteet. Käitumuslikus ja regulatiivses mõttes on inimese ruumiline identiteet kui tunnetatud kuuluvus mingisse suuremasse kooslusse enesekindluse ja turvatunde allikas ning alus, millest lähtudes hinnatakse iseenda ja teiste käitumist. Kuna identiteediruum on alati ühel või teisel viisil struktureeritud, on põhjust arvata, et vastav struktuur kui objektiivne tegur seab inimese käitumisele teatavad piirid ja mõjutab nende kaudu valikuid.

Inimese identiteediruumi integratsiooni määr on käsitatav sotsiaalse allsüsteemi kvalitatiivse omadusena, mis iseloomustab ruumi kujundavate tegurite (elementide) selgepiirilisust ja nende vastastikuse seose (toime) tugevust. Pole ilmselt raske arvata, et terviklik, hästi sidustatud ja inimese vaatevinklist mõistuspäraselt korrastatud (struktureeritud) keskkond pakub ruumilise identiteedi kujunemiseks hoopis rohkem võimalusi kui hägus, raskesti piiritletavate elementidega korrastamata sotsiaalne ruum.

Kindlasti ei saa inimese identiteediruum olla füüsiliselt kuigi ulatuslik. Näiteks on raske uskuda, et keegi võiks tõsimeelselt samastuda näiteks Eestiga või Tallinnaga.

Pigem tuleb identiteediruumina silmas pidada suhteliselt tagasihoidliku territoriaalse (miks mitte ka demograafilise, etnilise vms) ulatusega ruumi. Et tegemist on inimese enesemääramise ning eneseteostamise vahetu keskkonnaga, siis kujundab seda ennekõike ja peamiselt inimene ise oma igapäevase tegevusega. Teisalt ei saa ignoreerida tõsiasja, et inimese identiteediruum kuulub osakesena, allsüsteemina suuremasse kooslusse ja viimas(t)e kaudu ühiskonda kui metasüsteemi tervikuna. Järelikult vormib inimese konkreetset identiteediruumi ka kõik see, mis on omane ning iseloomulik sotsiaalse olemise kõrgemat järku süsteemidele. Kuna produkti kvaliteet sõltub märkimisväärselt seda vorminud tegurite kvaliteedist, on põhjust arvata, et ühiskonna kui terviku organisatsioonilis-struktuurne seisund realiseerub lõppastmes inimeste identiteediruumi kvaliteetides ja viimaste kaudu käitumise iseärasustes.

Sellepärast osutub ka esmapilgul väga individuaalne, vahetult isikulistest või mikrokeskkonna mõjudest tingitud käitumine süvenenumal vaatlemisel hoopis laiemas sotsiaalse kandepinnaga mõjufaktorite tulemiks. Reaalne, tulemuslikkusele orienteeritud kriminaalpreventsioon peaks oma tegevusprogrammide ja meetmete kavandamisel seda asjaolu tingimata silmas pidama. Muidugi väärib eraldi uurimist küsimus, kuidas ja mis rollis "sisenevad" ühiskonna organisatsioonilise struktuuri eri tasandid ja elemendid individuaalse käitumise protsessi.

Teatavasti on saanud erialases kirjanduses tavaks kõnelda ühiskondliku olemise kolmest tasandist (makrokeskkond – mikrokeskkond – indiviid) ja sellele vastavalt kriminaalpreventsiooni kolmetasandilisest mudelist. Kuid probleem pole mitte selles, kui palju tasandeid osatakse preventsoonitöö korralduses esile tuua. Kriminaalpreventsiooni süsteemse ülesehitamise nimel peaks kõigepealt lahti mõtestama (kas või üldjoontes!) ühiskonna kui süsteemi, selle struktuuri ja toimimise ning alles seejärel vastava analüüsi tulemustest lähtudes kavandama preventiooni tasandeid ja elemente (meetmeid).

Lõpetuseks tahan rõhutada, et kriminaalpreventsioon on praegu – ühiskonna struktuurse teisenemise ajastul – tõepoolest ajalooline paratamatus, teatavas mõttes väljakutse, mida ei saa tagasi lükata. Meetmed, mis sobisid inimeste sotsiaalse olemise reguleerimiseks ja kontrollimiseks riigikeskses, rangelt struktureeritud ühiskonnas ei toimi enam tänapäeval suhteliselt lõdva dünaamilise struktuuriga, õieti alles kujunevas kodanikuühiskonnas. Uuelt aluselt kujunev ühiskonnakorraldus nõuab põhimõtteliselt uusi lähenemisi ka regulatsiooni ja kontrolli valdkonnas. Uute lahenduste otsimises peitubki kriminaalpreventsiooni võlu. Teisalt oleks kergemeelne uskuda, et vastused lahendamist nõudvatele probleemidele on siinsamas käeulatuses.

Nendeni viib pikk ja vaevarikas tee. Olgem siis vaprad selle tee vaevu ja valusid kandma. Jätkem illusoorsetest eelarvamustest ajendatud tühikargamine, kujutluspiltidele rajatud tegevuskavade katseeksimuslik rakendamine uue kriminaalpoliitika uhke ja paljutootava sildi varjus.

Kasutatud kirjandus

Fukuyama, F. (2001). Suur vapustus. Inimloomus ja ühiskondliku korra taastamine. Tallinn: Tänapäev.

Garland, D., Sparks, R. (2000). Criminology, Social Theory and the Challenge of Our Times. – Criminology and Social Theory. Oxford: Oxford University Press, pp 1–22.

Heidensohn, F., Farrell, M. (eds) (1993). Crime in Europe (1993). London: Routledge.

Kuritegevus Eestis 1991–2001 (2002). TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, Justiitsministeerium. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS.

Raska, E. (1997). The Sociodynamics of Crime. A Synopsis. – Crime and Criminology at the End of the Century. IX Baltic Criminological Seminar 1996 May 22–25. Tallinn: Estonian National Defence and Public Service Academy, pp 8–20.

Raska, E. (2002). Kriminoloogia. Sissejuhatus ainesse. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS.

Sherman, L. W., Gottfredson, D. C., MacKenzie, D. L., Eck, J., Reuter, P., Bushway, S. D. (1998). Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What's Promising. Research in Brief, July. Washington, DC: U.S. Department of Justice, National Institute of Justice.

Wheatley, M. J. (2002). Juhtimine ja loodusteadus. Korra otsinguil kaootilises maailmas. Tartu: Fontese Kirjastus.